

Arif və vaqif Məmməd Arif

Xalqına və vətəninə xidmət etmək istəyən hər kəs bu böyük alimin yolu ilə getməlidir

Nedən başlamalı, necə yazmalı? Əlinə qələm alıb da sözü sözə bənd edəndə hardan haracan geda bilməlisən ki, deyəcəklərin böyük alimin adına, miqyasına uyğun gəlsin? Bəlkə nə zamansa o da bu suallarla üz-üzə qalmışdı. Görəsən ki, mən nəyə söykənmişdi, istinad nöqtəsinə nə sayaq tapmışdı?

Məmməd Arif qüdrətində tənqidçi, tədqiqatçı, ədəbiyyat təşəssində səhəbət açmaq qərarındıq. Bizi ustadlı günlərdən düz qırx il ayırrı. Vaxt keçdikcə, o, daha əzəmetli, daha vüqarlı görünür. Alim adının çəkisi, sanballı Məmməd Arif təqdimatının yanında tam yeyinə düşür.

Hələ uşaq iken kitablarının vasitəsiyle qayıb tənqidçimiz başlayıb ustadla. Adı dilime rahat yadından və yaxşı səsləndiyindən, ya nədənə qəribə, izaholunmaz doğmaliq, məhrəmli duymuşdum o vədə onuna.

Bu gün danişdığımız dilin formalşmasında, zənginləşməsində eməyi olanlardan biri məhz Məmməd Arifdir. "Dilimiz kasaddır, alınma sözler çoxdur" deyənlər unutmasınlar ki, bu saviyyəyə galib çatmağımız, ifadə, əsl-lub imkanlarının yaranması eleyə başa verməyib. Ədiblərin, əsl alimlərin cəfəkəşliyi sayesində dilimiz qorunub, yüz ilde çox böyük inkişaf yolu keçib.

Məmməd Arifin eməyi yalnız dilə həssas münasibətiyle məhdudlaşdırıb. O, Azərbaycan ədəbiyyatşüraslığının, tənqidçilik məktəbinin banilərindən. Qətiyyətli, cəsur, obyektiv, xeyirxah, sağlam tənqidin bünövrəsini qoynardandır. Belə mövqə, davranışsa təessüf ki, bu gün yox həddində düşüb.

Bir yandan vəzifə, şan-şəhərət obyekti kimi görünən Məmməd Arif o biri yandan ömrünün ayrı-ayrı məqamlarında təqib, təzyiq, kin və paxılıqlara tuş gəlib. Onun istedad, zəhmət, səbr, təmkin və qətiyyətinə vurulanlar bəlkə de yixilməyinə ürəyi soyumayanlar tən gələrdi. Təbii ki, zəkəli, məntiqli, geniş dünayagörüşlü ustad bunları biliirdi və vaxtını, enerjisini belə şəyələri saf-çürük eləməye yox, usanmadan bacardığı, gücü çatdığı işləri ortaya qoymağa sərf edirdi. Oniller keçir və həyatı göstərir ki, o haqılımış, tarix üçün əmanət qoyduqları tükəməz mirasdır biziñ üçün.

Məmməd Arif şəxsiyyət, müəllim, alim vəhdətinin en layıqli ünvanlarındandır. Onun şəxsində bütün yüksək insani keyfiyyətlərlə peşəkarlıq, sənətkarlıq, istedad, zəhmət və xeyirxahlıq məqamları bir araya gelmişdi. Sədədən sadə, nəcib, təvəzükər bir adamın eyni zamanda cəsəretli, həqiqətpərəst tənqidçi mövqeyi çoxlarını həyətənləndirirdi. Əvvəldən axıracan belə bir ömür yasadı o. Sevdi, sevildi, seçildi...

Dadaşzadə Məmməd Arif Məhərrəm oğlu - tənqidçi, ədəbiyyatşunas, tərcüməçi, pedagoq, nasır. Tarixə adını belə yazdırı o. Dünyaya gelişində Məmmədbəy adı qoynan, sonradan Məmməd Arif, yaxud eləcə Arif müəllim kimi tanınan, hörmət-izzət sahibi KİŞİ. Həyat və fealiyyətinin qısa rəsmi statistikası beləcədir: Azərbaycan Yaziçılar Birliyinin üzvü (1936), filologiya elmləri doktoru (1954), professor (1955), akademik (1958), əməkdar elm xadimi (1960), Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureati (1974)...

1904-cü il iyun ayının 10-da Bakı şəhərində anadan olan əslən xızılı Məmməd Arif Bakıdakı rus-tatar məktəbinə başa vurduqdan sonra 1920-1930-cu illərdə I dərəcəli 5-ci sovet məktəbində (direktor görkəmli yazıçı Süleyman Sani Axundov id - S.E.) müəllim işləyib. Müəllimliklə yanaşı, o zamanki Xalq Maarifi İnstututunda təhsil alıb və 1925-ci ilə oranı bitirib yenidən tələbə adını qazanıb. 1925-1930-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Şərq" fakültəsində oxuyub. Uni-

versitetlə vidalaşdıqdan sonra 1930-1931-ci illərdə Moskvada Sovet Şərq Xalqları Elmi-Tədqiqat İnstututunun aspiranturasında təhsil alıb.

Vətənə qayidian Məmməd Arif 1932-1941-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstututunda baş müəllim, Rus ədəbiyyatı kafedrasının dosenti olub. Həmin vaxt eyni zamanda Azərbaycan SSR maarif nazirinin (komissarının) müavini vəzifəsini tutub. Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki BDU - S.E.) uzun illər Rus ədəbiyyatı kafedrasının müdürü vəzifəsində çalışıb. 1955-ci ildə professor elmi adını alıb. Burada pedaqoji fealiyyətə yanaşı, 1941-1947-ci illər aralığında "Vətən uğrunda" ("İnqilab və medəniyyət", indiki "Azərbaycan") jurnalına rəhbərlik edib.

1944-cü ildə "Azərbaycan sovet ədəbiyatının inkişafı yolları" mövzusunda nəmizədlik, 1954-cü ildə isə "Cəfər Cabbarlinin yaradıcılıq yolu" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Məmməd Arifin Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstututunun təşkili, strukturunun, fealiyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində məxsusi rol var. 1938-ci ildən burada fealiyyətə başlayan alim evvelcə şöbə müdürü, 1939-cu ilin yanvar-

zifəsinə seçilir. Ta ömrünün sonunacaq bu vəzifədə çalışıb Məmməd Arifin akademiya rəhbərliyində təmsil olunduğu illərdə humanitar elmlər sahəsində bir sıra fundamental tədqiqatçıların, məqyaslı elmi simpozium və konfransların, böyük ədiblərimizin təntənəli yubiley təbəbirlerinin (M.F.Axundov-150, C.Məmmədquluzadə-100, M.P.Vaqif-250, Aşiq Ələsgər-150, Nəsimi-600 və s.) gerçəkləşdirilməsi ənənə halını alır.

Məhz onun Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti olduğu dövrde teşəbbüs, bilavasitə iştirakı və səyi nəticə verir. Həmin vaxtcan Ədəbiyyat və Dil İnstututu kimi fealiyyət göstərən elm ocağı 1969-cu ildən etibarən müstəqil Ədəbiyyat İnstututu statusu qazanır.

Məmməd Arif keçmiş SSRİ-nin Elmlər Akademiyasının "Müasir dövrde dünya ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqları" problemini üzrə Elmi Şurasının, Moskvada işıq üzü görən iki nəşrin - "Qısa ədəbiyyat ensiklopediyası"nın (1962-1978) redaksiya heyətinin, 6 cildlik "Çoxmillətli sovet ədəbiyyatı tərixi"nın (1970-1974) baş redaksiya heyətinin üzvü olub, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanında Terminolojiya Komitəsinin sədri, uzun illər akademiyanın "Xəberlər" jurnalının baş redaktoru, Zaqqafqaziya

berliyi ilə ərsəyə gelən "Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" milli ədəbiyyatımızın geniş panoramını verən ilk təripli əsər ki mi dıqqəti çəkir. Məhz bu əsərin təsiriyə ədəbiyyat tariximizdə bəhs edən sonrakı araşdırımlar aparılıb.

Ilk azərbaycanlı qadın alımlərdən sayılan Zümrüd Axundova ilə qurduğu ailə çox xoşbəxt idi. Can bir qəlbədə yaşıdlar 1961-ci ilədək. Həmin ilin sonunda bu ailənin qoruyucu mələyi dünyadan köçünər sərdi. Sonrakı illər Məmməd Arif bütün mehr-məhəbbətini yeganə oğlu Araza (ədəbiyyatşunas, ədəbiyyat tarixçisi, əməkdar elm xadimi Araz Dadaşzadə - S.E.), gelinin və nevələrinə verdi.

Qırx il əvvəl bu dünyaya vidasılaşan Məmməd Arifin xatresi ezzit titulur. Bakıdakı küçələrdən biri, Yaziçılar İttifaqının kitabxanası, Şurabad qəsəbəsində orta məktəb onun adını daşıyır.

Haqqında neçə-neçə kitablar yazılıb, tədqiqat işləri aparılıb. Səməd Vurğunun çıxışlarından birində "Tənqidimizin vicdani", Süleyman Rəhimovunsa "ədəbiyyatımızın vicdani" adlandırdığı böyük alim elmə, ədəbiyyatda üz tutanlara nümunə, mayakdır.

2013-cü ildə Azərbaycan Televiziyində Məmməd Arif Dadaşzadənin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş "Zirvədə qalan səs" filmi çəkilib, ötən ilse 110 illik yubileyi dövlət səviyyəsində qeyd olunub.

Məmməd Arifin çoxcəhətli, zəngin yaradıcılığı haqqında çox danışmaq olar. Buna nə vaxt yetər, nə də yazı. Rəhmetlik professor Abbas Zamanovdan yadigar bu sətirlər sədə və səmimi niyyəti ilə seçilir.

"Hörəmtli Arif müəllim!

Dünen axşam yoldaşlardan biri mənə dedi ki, sabah Sizin almışsınız yaşınız tamam olur. İstədim ki, Sizi teleqramla təbrik edim. Sonra fikrimi dəyişdim, kiçik bir məktubla təbrik etməyi qərara aldım.

Arif müəllim! Sizin həyat yolunuz nəslimizin en yaxşı nümayəndələrinin xüsusiyyətlərini özündə eks etdirən bir aynadır. Həyət Sizi güler üzle qarşılamağıdır, keçdiyiniz yollara asfalt döşənəməmişdir. Siz öz həyat yolunuzu külünglə açmışınız, yolunuzun üstündəki daşların hər kiçik qırğını qoparıb kənarra atmaq üçün saysız-hesabsız külüng vurmayı olubsunuz. Bu cəhətdən Sizin həyatınızın genclərimiz üçün ən gözəl nümunədir.

Həyat heç bir vaxt Sizin başınızı tumarlamamışdır. Çətinliklər, maneələr, dedi-qodular hemişə Sizi bir kabus kimi təqib etmişdir. Mənfur 37-ci ili Siz bir neçə dəfə yaşamışsınız... Nələr çəkmədiiniz.. Üstəlik ömr dostunuza da itirdiniz. Özü də nə vaxt!.. Lakin Siz, bir coxları üçün cəsərətsiz görünən Siz, özünüzde mənəvi qüvvə, metin irade təpib, bütün bu dəhşətli çətinliklərə qalib geldiniz, keşməkeşlərdən alınacağıq çıxdınız. Bu, asan deyildi.

Sizin təmkinliyinizi, təvazökarlığınıizi bir coxları başqa cür yozur, başqa şəkildə mənəlandırırlar. Etiraf edirəm ki, vaxtılı mən də belələrindən olmuşam. İndi isə mən deyirəm: xalqına, vətəninə xidmət etmək istəyən Sizin yolunuzla getməlidir. İndi ikinci yol yoxdur..."

sentyabr aylarında isə direktor müavini vəzifəsində çalışıb. Bu vəzifələr onun üçün sınaq xarakteri daşıyıb. 1939-cu il sentyabr ayının 25-de Ədəbiyyat və Dil İnstututun direktorluğuna ona tapşırılıb və on bir il həmin vəzifəni layiqinçə yerine yetirib. Əslində fasileyə gərək yox idi. Əgər dövrün burulğanları olmasaydı... Amma 1950-ci ilin iyul ayında filosof Heydər Hüseynova qarşı təqib və qarayaxma kampaniyasında iştirak etməkdən boyun qırma Məmməd Arif baha başa gelir. Alimin mövqeyi Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi Mircefer Bağırovu qəzəbləndirir. Neticədə institut direktoru və universitetin Rus ədəbiyyatı kafedrasının müdürü vəzifələrini itirir, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası sıralarından və Yaziçılar İttifaqı üzvləyündən xaric edilir. Məsələ bununla bitmir, o, haradada çalışmaq imkanından məhrum edilir, bir neçə il ev dustağı vəzifətində olur. Hər an tutulmaq təhlükəsiyle üzüze, coxlarının ondan üz döndərdiyi şəraitdə sınımdan bir neçə il dözür.

Dörd dəvər arası yaşamaya məhkum illərdə bədəbiñliyə qapılır. Belə bir vaxtda tərcüməçilik onun karına gelir. Evrəpid, Tolssto, Qoqol, Qorki, Makarenko və başqalarının yaradıcılığına üz tutur, bir-birindən qıyməti əsərləri dilimizə çevirir.

Həyətin sınağından üzüaş çıxan alim 1957-ci ildə evvəlki vəzifəsine - Ədəbiyyat və Dil İnstututun direktorluğuna qaytarılır. İki il sonra yenice akademianın həqiqi üzvlüyünə seçilmiş Məmməd Arif növbəti vəzifə piləsine yüksəlir. Akademianın İctimai Elmlər Bölümünün akademik-katibliyi ona həvələ edilir. Bir il sonra istedadlı alim və bacarıqlı təşkilatçı kimi özünətsdiqin nəticəsi olaraq çalıdıığı mötəbər qurumun vitse-prezidenti ve-

xalqlarının Mədəni Əlaqələri üzrə Koordinasiya Şurasının rəhbəri vəzifələrində çalışıb. Azərbaycan Yaziçılar İttifaqının idarə heyətinin üzvlüyü, "Tənqid" bölməsinə rəhbərlik də onun fealiyyətinin bir qolu idi.

Hələ genç yaşlarında - 1920-ci illərin əvvələrində yazdığı şeir, hekayə və məqalelərə ədəbiyyatda ilk kövrek addimlarını atıb. İlk publisist məqaləsi 1923-cü ildə "Xızılı Məmməd Bağı" imzası ile "Kommunist" qəzeti ndə çap olunub. "Bədğümanam", "Bələ getse düzələr", "Elan", "Hövşələ", "Mərsiye xəbərləri" felyetonlarında "Məğrūn Xızılı" imzası ilə "Molla Nəsreddin" jurnalında işıq üzü görüb. Həmin dövrde "Yurdusuz çocuqlar", "Son bahar tərənələri", "Brodskinin boyaları", "Təyyarə və məm", "İki nəşədən biri", "Həvəs" şeirləri, "Son idzivac", "Arakəsəm", "Mal həkimi", "Tar ələm" hekayelerini müxtəlif qəzet və jurnalarda oxucuların ixtiyarına verib. İlk qələm təcrübələri maraqla qarşılıqlı və onu yazmağa daha da həvəsləndirib. 1925-ci ildən başlayaraqsa yaradıcılıq aləmində Məmməd Arif təxəllüsü ilə tanınıb.

Milli ədəbiyyatlaşmış və ədəbi tənqidin təşəkküllü və inkişafında Məmməd Arifin yüksək xidmətləri var. Azərbaycan, rus və dünya xalqları klassik ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, müasir ədəbi proses, ədəbi-mədəni əlaqələr onun tədqiqatçı kimi fealiyyətinin genişliyindən xəbər verir.

1956-ci ildə işıq üzü görən "Cəfər Cabbarlinin yaradıcılıq yolu" fundamental monografiyasında ilk dəfə bu yazıçının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində rolü dəqiq, dürüst şəkilde aydınlaşdırılıb. Bu əsəriyle Məmməd Arif cabbarlışasının esasını qoymub və nüfuz qazanıb.

Onun akademik Heydər Hüseynovun rəh-